

MAGYAR GRÓFNŐ ÉS FRANCIA TUDÓS SZÁZÉVES LEVELEZÉSE.

BIZONYÁRA emlékszik még az olvasók nagy része arra az annak idején nagy port felvert esetre, hogy az öreg Wesselényi Miklós báró fegyveres jobbágyaival megtámadta gróf Haller Jánost csákgorbói kastélyában s ugyancsak megostromolta. Meg is ülte miatta Kufstein várát, de ez sem tudta megtörni ezt a vérmes magyar urat, aki bizony Estei Ferdinánd főherceggel is szembeszállt az erdélyi országgyűlésen. Ekkor szerepelt először — tudtommal — a történelemben Csákgorbó. A birtok később, házasság révén, a báró Jósika-család tulajdona lett s az a mai napig; már tudniillik a belsőség; mert a többi bizony elsajátította a román «birtokreform». A kastély fénykorát épen most száz esztendeje élte, amikor báró *Jósika Jánosné, született gróf Csáky Rozália* volt benne az úrnő, aki nemcsak újjáépíttette, hanem ki is bővítette azt. Ugyancsak ő az egyik főszereplője az alább ismertetendő, érdekes és jellemző levelezésnek.

Férje révén, aki a gubernium elnöke, röviden Erdély kormányzója (gubernatora), a kis ország első asszonya; de ezt az elsőséget személyes tulajdonságaival is megszolgált. Erdélyi öreg urak és mágnásasszonyok, akik gyermekkorukban még személy szerint ismerték, de különösen szülőik révén sokat hallottak a nagyon tevékeny, erélyes, nagy alkotó képességű asszonyról, ma is őszinte respektussal beszélnek róla. Emlékeztetnek arra, hogy ő alapította Kolozsvárott a mai is működő Jótékony Nőegyletet, a szegények munkához és ezzel keresethez juttatása érdekében; ugyancsak ő alapította az első Napközi Otthont és lelkes támogatója volt a nálunk az időtájban megindult kisdedővás ügyének (gróf Brunnschwic Teréz 1828-ban alapította az első kisdedővót). Része volt a gyönyörű kolozsvári sétatér alapjainak megvetésében, Nagyszébenben pedig az árva-ügyre áldozott sokat. Csákgorbón cukorgyárat alapított, melyben már 1832-ben répacukrot gyártottak, később pedig az uradalom hatalmas erdőségei juharfáinak nedvét is felhasználták erre a célra. Ugyanott meghonosította a selyemhernyótenyésztést, melynek jelentőségére talán legjellemzőbb az, hogy a múlt század 60-as éveiben, mikor Olaszországban a selyemhernyók kipusztultak, innen újították fel az ottani tenyésztést. Csákgorbón botanikus kertet is tervezett s ezért levelezésben állott korának legkiválóbb szakembereivel; ilyen irányú törekvései a most szóban forgó levelezésből is kitétnék.

A másik szereplő *Lajard Félix*, Jean-Baptiste, előkelő francia tudós úr az Institut Royal de France (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) tagja, egy ideig annak főtitkára, egyike a negyven francia «halhatatlannak», — ámbár a Larousse kisebb kiadásai nem tudnak róla. Ami egyébként meglehetősen érthetetlen, mert az Akadémiában felolvasott és annak *Mémoires*-jában közölt vallástörténeti tanulmányai most, száz esztendő múlva is figyelemre méltóak. A chaldaei, assyr és perzsa vallásokkal s azoknak a görög és római vallásokkal

felfogásra gyakorolt hatásaival, egyes istenségek (Aphrodité, Mithras) kultuszának keleti és nyugati emlékeivel s ez emlékek változatainak magyarázásával, az eltérések okaival foglalkozott. A grófnővel az erdélyi Mithras-emlékek révén került kapcsolatba, még pedig — úgy látszik — gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök révén, akinek emlékét Gyulafehérvárot mai napig őrzi az általa alapított Batthyaneum (gyönyörű könyvtár s ma már nem használt csillagvizsgáló), melynek abban az időben régiséggyűjteménye is volt, de ezt később átadták az úgynevezett szervezett vármegyei múzeumnak.

A grófnő hagyatékában, a csákgorbói igen értékes könyvtár rendezése során, nem régen tíz Lajardtól származó levelet találtak. A levelek közül az első 1828 április 24-én kelt, a Páris melletti St. Denisben és a rajta levő feljegyzés szerint gróf Batthyány püspökhöz szólt. A végtelenül udvarias (a restauráció korára jellemző) hangú levélben elsősorban jelzi, hogy egyidejűleg átnyújtja a párisi kir. múzeumban őrzött nagy Mithra-emlékről szóló tanulmányát. Hozzáteszi, hogy évek óta foglalkozik a Mithras-kultusz emlékeivel, melyekből gazdag — addig a leggazdagabb — képgyűjteménye van. Mithra (Mithras) a perzsa napisten. Kultusza Kr. sz. táján, de különösen a Kr. u. II. században a római birodalom egész területén otthonos. Két kötetes munkát szándékozik e tárgyról kiadni (ami nem valósult meg, B. Á.), melynek első kötete már 1828 őszén, második kötete a következő év elején fog megjelenni. Bizonyos Köppen úrnak a Wiener Jahrbücher XXIV. (1823.) évi folyamában megjelent közleményéből látja, hogy a püspök tulajdonában vannak ilyen emlékek s azokról szeretne képeket kapni. A képek közvetítésére szívesen vállalkozik Steinbüchel, a bécsi csász. érem- és régiségtár igazgatója, aki a költségeket is meg fogja téríteni. Záradékul viszont szolgálatait ajánlja és közli, hogy st. denisi címén kívül nagybátyja, Chaptal gróf, Franciaország pairje párisi címén lehet neki írni. Aláírva: «Lajard Félix, a kir. becsületrend és a perzsa naprend lovagja», amivel nyilván imponálni akart a grófpüspöknek.

Ez a levél báró Jósikánéhoz került s nyilván ez adott alkalmat az utóbbinak, hogy Lajardnak olyan szívességeket tegyen, amelyekért az túlradó udvariassággal mond köszönetet, ami azonban nem pusztá udvariasság. Azt, hogy a levél mi úton-módon került gróf Csáky Rozáliához, nem tudjuk biztosan. Nem nehéz azonban nagy valószínűséggel következtetnünk reá.

Lajard ugyanis két erdélyi Mithras-emlékről szóló tanulmányában¹ arról értesít, hogy Hene abbétól nyert értesülése szerint a Köppen által közölt emlékek egyike Apulumban (Gyulafehérvár) került ugyan napfényre, de ott nincs; egyáltalán nem tudja tehát, hogy hol láthatta őket Köppen. Hene a Batthyaneum igazgatója volt s mint ilyen tudta, hogy Sarmizegethusában is kerülnek napfényre ilyen emlékek. Ő tehetette tehát szövé gróf Csáky Rozáliának, aki, mint férjével együtt buzgó katolikus, bizonyára gyakori érintkezést tartott fenn Gyulafehérvárral. Viszont a szintén hunyadmegyei Branyicska ma is Jósika-birtok (már amennyiben a román «földreform» óta magyar birtokról beszélni lehet) s az ott lakó vagy megforduló Jósikák egyike-másika mindig érdeklődött a Sarmizegethusában napfényre került emlékek iránt. Annál természetesebb ez gróf Csáky Rozália részéről, aki, mint láttuk, széles érdeklődésű asszony volt. Hene abbé egyébként Lajard leveleiben is szerepel. Nyilvánvaló tehát, hogy a püspök a levelet elintézés végett átadta Henének, ez válaszolt reá, de ugyanakkor elküldte, vagy átadta a bárónénak.

¹ Megjelent a Memoires de l'Institut Royal de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XIV. (1840—1845.) évfolyamában.

De ugyanakkor bekapcsolódott a dologba egy harmadik, illetve negyedik személy is, még pedig egy francia származású özv. Csereyné. Ez az özv. Csereyné ugyanis szül. De Beij grófnő volt s mint a levelezésből kitűnik, családi ügyekben hosszabb időt töltött Nancyban szülőinél. Gróf Csáky Rozáliához 1829 márc. 20-ról írt levelében ugyanis arról számol be, hogy anyjának a birtokát akarja eladni s fiának (Louis) a gyógyulása — amiért valójában odautazott — bámulatosan halad, a leánya nagyszerűen farsangolt, családja bevezette a legjobb társaságokba s általában — majd az őszön — fájó szívvel hagyják el Franciaországot s mennek Erdélybe, ahová mindenféle érdekük fűződik. Ugyanakkor hálásan emlékezik meg arról a sok jóról, amit a grófnő (Jósikáné) másik fiával (Etienne) szemben tanusított. Bókol a grófnő stílusának, kiemeli annak eleganciáját és a kifejezések választékosságát. Részletesen ír Lajardnak egy hozzáintézett leveléről és felajánlja szolgálatait, ha például Párisban el akarna valamit végeztetni. Hazatérőben ugyanis oda is elviszi gyermekeit.¹

Ennek a levélnek a történetét megmagyarázza Lajardnak márc. 13-án kelt két levele : az egyiket Csereynéhez intézte Nancyba, a másikat Jósikánéhoz. Amaz felelet Csereynének a levelére s így kezdődik : «A levél, melyet 4-én írni méltóztatott, rejtély volt előttem egészen addig, míg nem Bécsből egy csomagot kaptam, abban báró Jósikáné Öexc.-ja levelét m. é. dec. 29-ről s amelyet Steinbüchel úr közvetített . . . » «A csomag csak tegnapelőtt (tehát márc. 11-én) jutott el hozzám, kétségtelenül azért, mert St. úrnak nem sikerült előbb megfelelő alkalmat találnia. Addig egyáltalán nem tudtam, hogy Mme Jósika miféle magvakat kíván tőlem s hogy milyen lekötelező szívességgel volt irántam, mikor ismeretlenül, kegyes volt számomra a régiségek rajzairól gondoskodni.» Azután ír Jósikáné kívánságairól ; érdemileg ugyanazt megírja azonban — még u. a. nap — Jósikánénak is.

Az utóbbi levélből kitűnik, hogy összesen 7 táblarajzot küldött a grófnő s ezek közt két olyan emléknek szerepel a rajza, amelyeket vagy azokhoz hasonlókat nem ismert addig. De vannak olyanok is, melyeket a grófnő szemláltára ástak ki Sarmizegethusán s amelyekről csak tartózkodva nyilatkozik. Egy csomó kételye van, melyek eloszlátását újabb és jól megfigyelt ásatásoktól reméli.

A válaszból kitűnik az is, hogy Jósikáné bizonyos magvakat kér, amit Lajard *lentile large de Gallordonnak* ír,² s igéri, hogy Csereyné révén néhány fontot küld belőle ; nagyon jó étel és olcsó ; mindössze néhány sous-ba kerül «egy — liternek nevezett — mértékkel». Tanácsokat ad a termesztésére vonatkozólag. A levélhez mellékeli egyik legjobb párisi kertész és magtermelő árjegyzékét, felajánlván szolgálatait arra az esetre, ha az abban leírtak közül valamely növényt vagy magvat meg akarna szerezni a grófnő.

«Ez kárpótlás volna azért, hogy nem tudok megfelelni Exc.-ád azon kívánságának, melyet pár nappal előbb Mme Cserey fejezett ki.» — Arról van szó, hogy Jósikáné az akkor restaurált és kibővített csáki gorbói kastélyban *gázvilágítást* akart berendeztetni. Lajard ezt nem tartja megvalósíthatónak. Mert nem valami egyszerű gőzgépről van szó, amely gázt állít elő, hanem hatalmas berendezésről, ami csak úgy fizetődik ki, ha egyszerre több száz lámpa vagy kandeláber-éő fenntartásáról van szó. Például a párisi gázgyár, mely egyszerre látja

¹ Igazi «asszonyi levél» ; az egészben mindössze két mondatvégi pont van, de egyetlen ékezet vagy nagy betű sincs. Ha a grófnő levelét ezzel a mértékkel mérte, — az elismerés őszinte is lehetett, nem pusztá bók.

² Valami lencseféle lehetett.

el a kir. palotát, sok áruraktárt és üzletet, nem tudná kiadásait fedezni, ha legalább 3000 égő nem volna előzetesen lekötve. Nem tud Franciaországban egyetlen házat vagy kastélyt sem, melyet gázzal világítanak. Ha azonban a grófnő mégis ragaszkodnék tervéhez, szívesen eljár a tervek és költségvetés elkészítésében, amit csak azért nem tett meg máris, mert esetleg kárbavesztett költség volna.

Jósikáné azonban nem könnyen mond le szándékáról, mint az Lajardnak május 12-én kelt leveléből kitűnik. Ebben megköszöni az újabb küldeményt s egyúttal megemlékezik arról a levélről, melyet Jósikáné az előző (április) hónap 8-án írt Csereynének s amelyet az utóbbi elküldött Lajardnak. Lajard azt írja, hogy az utóbbi levél további utánjárásra ösztönzi a gázvilágítási berendezés dolgában. A legkiválóbb párisi chemia-fizika prof.-hoz fordult, aki közölte vele, hogy találtak fel egy nagyon szellemes szerkezetet, mely nem nagy helyet foglal el, nem veszedelmes és nem is olyan drága, hogy magánházaknál ne lehetne alkalmazni. Gázfejlesztőnek (gazogéne) hívják, szállítható, mivel olajból fejleszti a gázt, nincs szükség tartályra; bármiféle tűzhelyre felszerelhető s mivel tetszés szerint kiképezhető oszlopból áll, fejdízítményként alkalmazható, illetve mivel mindössze három köbláb (körülbelül 1 m³) a terjedelme, könnyen elleplezhető. Az oszlop 3½ láb magas (körülbelül 1 m) s mintegy 1 láb az átmérője. Az ilyen méretű szerkezet 50 lángot tud táplálni, ami megfelel 350 viaszgyertya fényének. A méretek lehetnek kisebbek vagy nagyobbak, amint ötvennél kevesebb vagy több lángra van szükség. A szerkezet ára is eszerint van megszabva: 20 lángos 1000 frcs., 50 láng 1600 frcs., 200 láng 3600 frcs. stb., nem számítva a kellékek (csövek, égők) árát. A küldendő prospektus egyébként részletesebb tájékoztatást nyújt az áráról. A találmány szabadalom, tehát titok lévén, részletes rajzot nem adnak a feltalálók. De a rajz alapján sem lehetne másnak megcsinálnia, mert mindig van olyan titok, amit a rajz nem árul el. Ő ellenben, ha Jósikáné óhajtja, szívesen megvesz egyet és megvizsgáltatja az említett professzorral, aki nem azonos a feltalálóval, tehát pártatlan szakértő. A következő levelet, másfél év múlva, 1830 nov. 28-án, Párisból keltezi s mint az Institut tagja írja alá.

Jelzi benne, hogy a grófnő 1829 okt. 20-án kelt levele és küldeménye 1830 febr. 2-án, az 1830 jan. 30-iki pedig március 28-án jutott el hozzá. Májusban írt ő is a rendes póstával s rendkívül sajnálkozik, hogy — mint a grófnő aug. 28-ról, Bécsben keltezett leveléből (mely a csomaggal együtt «tegnapelőtt», azaz nov. 26-án érkezett) látja, — az utóbbi ezt a levelet nem kapta meg. Az előző levelekre való késedelmes választ — abban az elveszett levélben — heves és makacs szemfájással magyarázta. Hálás a «Marosvásárhely (!)» melletti barlangban talált bronzkalapács s Sarmizegethusában talált oszlopfőszerű emlék másolatáért, illetve rajzáért. Viszont azonban nem tudta megszerezni a kért növénymagokat (bruyère, hanga). A másik az *erica*, melyről botanikusok, amatőrök és virágkereskedők egyaránt azt állítják, hogy azt sohasem magról, hanem oltóágról tenyésztik. Fáj neki, hogy az aug. 28-iki levélhez csatolt jegyzékben felsorolt magvakat sem tudja megszerezni s ezért újabb megbízást kér, hogy szolgálatkészségéről meglegedésre teheszen bizonyosságot. Hiszen régebben ő is szívesen művelte a botanikát és a természettudományok többi ágát, de most már teljesen a perzsa és asszír régiségtanra vetette magát, melyek új teret nyújtanak a kutatásra. Majd így folytatja:

Nagyméltóságod nem szól a gazogéne-készülékről... Hallgatása arra a feltevésre jogosít, hogy végleg lemondott erről a tervéről, melynek esetleges

kivitelére 1829 jún. 10-iki leveléhez csatolta az építendő «hôtel» tervét. Ha más-ként volna, szívesen állok úgy ebben, mint bármiféle más ügyben rendelkezé-sére. Négy esztendő telik el e levél és a reánk maradt következő levél közt, amennyiben az utóbbi 1834 szeptember 25-én kelt. Közben sok minden történt. Első pillanatra szembetűnik, hogy míg eddig «Madame la Comtesse» a meg-szólítás, ennél a levélnél «Madame la Baronne» váltja fel s ettől kezdve ez is marad. A magyarázatot csak sejteni lehet. A levél bevezető részéből azt látjuk ugyanis, hogy a grófnő fia Párisban felkereste Lajard-t. Utóbbi nagy elragad-tatással ír a fiatal báróról, akinek különösen természetes (őszinte) szerénységét magasztalja, mely miatt «semmit sem látszik tudomásul venni azokból az érté-kes előnyökből és természeti ajándékokból», («oly ritka tulajdonság e század ifjúságánál»), melyekből boldogan ismerte meg anyjának méltó fiát s ezért a vele való megismerkedés nagy örömet okozott neki. Valószínű tehát, hogy ez a fiatal ember világosította fel őt anyjának helyes megszólításáról.

Az elmúlt négy év alatt Lajard életében is jelentős változások történtek. Elkezdett betegeskedni. Levelében írja, hogy mult (1833) évi (második) utazása a pyreneusi ásványvizetekhez «nagyon kedvező hatással volt, az én szegény egész-ségem helyreállítására». A betegség annál terhesebb lehetett reá nézve, mert, mint az utóiratban írja az 1830-iki (júliusi) forradalomban sok kárt szenvedett. A jellemző P. S. így szól: «Ha Exc.-ád végtelen jósága újabb küldeménnyel ajándékoz meg, kérem, hogy kegyeskedjék jó alkalmat találni az elküldésre. Anyagi helyzetem, melyben az 1830. forradalom után maradtam, arra kötelez, hogy ne hanyagoljam el a levélpóstával való gazdálkodást.»

Részletesen ír régészeti tanulmányairól és közleményeiről is, nyilván azért, hogy a Jósikáné által küldött Mithras- emlékekről szóló közlés késedelmét indokolja s egyúttal beajánlja az egyidejűleg küldött füzetet. «Az asszírok vagy asszíriai chaldaeusok vallásáról és főleg a Venus-kultusz eredetéről, termé-szetéről, stb. van benne szó; nagy terjedelmű és új tárgy, melyet feltétlenül elébb kell közölnöm, mint bármit a Mithra-kultuszról, mivel az utóbbi a chal-daeusok ősi Venus androgyné (férfi-nő)-kultuszából, az összes keleti és nyugati Venusok és Mithrák anyjától eredt» . . .

Jellemző a levélnek ez a része: «Mindenesetre bizonyos fokú bátorság, sőt merészség részemről ilyen természetű írást adnom ki olyan országban, mint Franciaország, ahol a lelkek nem vonzódnak a vallásos, bölcséleti és szimbolikus ideákhoz s ahol — meg kell mondanom — az ez irányú tanulmányok még nagyon elmaradottak. Engem azonban nem riaszt el ez a körülmény és keserű-ség nélkül beletörődöm, hogy itt nem jut számomra irodalmi népszerűség, ha a hivatott bírák úgy tartanak számon, mint aki elérkeztem az igazság meg-ismeréséhez és úgy ítélnék, hogy elébbre vittem a régészeti tudományt.»

Milyen ismerős hang! . . .

Ennek mintegy folytatása a két és fél év múlva (1837 márc. 25-én) kelt levél utolsó része: «Mielőtt azonban elhagynám Páris-t, meg akarom jelentetni a Venus-kultuszról szóló munkám első füzetét. Május 1-ére kell megjelenie, amint a prospektus is jelzi, melyből néhányat vagyok bátor mellékelni, kérvén Exc.-ádat, hogy küldje el olyan személyeknek vagy tudós társaságoknak, akik Erdélyben valamelyes érdeklődést tanúsítanak az enyémhez hasonló termé-szetű munkák iránt.» Kétségtelenül voltak ilyenek, akik ha nem is szakszerűen érdeklődtek a dolgok iránt, a Magyar Nemzeti Múzeum példájára alapítandó Erdélyi Nemzeti Múzeum eszméjét már forgatták elméjükben s az alapítást az 1843/44. erdélyi országgyűlésen ki is mondták.

Van a levélnek még egy olyan részlete, melynek összefüggései szemlétetik, hogy milyen nehezen jutottak az ilyen természetű közlések akkor még Franciaországban is a közönség kezébe. Jelzi, hogy az Akadémia Mémoires-jában megjelent végre az erdélyi két fő Mithras-reliefről szóló tanulmánya, melyet még 1830-ban mutatott be az Akadémiában. Igaz — vallja be, — hogy ebben a késelemben némi része volt az ő betegeskedésének is, mely miatt hosszú időre minden munkától tartózkodnia kellett.

Ezt a levelet — mint az a következő, 1838 febr. 12-ről és ugyancsak Párisból keltezett leveléből kitűnik — valami Ch. Schramm úrral küldte el. Jósikáné már július 22-én négy rajzzal felel, melyek szept. 18-án értek hozzá. Lajard szerette volna azonnal meg is köszönni a küldeményt, de egyúttal végre már mellékelni akarta egy példányát annak a tanulmányának is, melyet 1830-ban mutatott be az Akadémiának s amely a sors kedvezőtlenége miatt nem jelent meg mostanig: «Osztozott abban a sorsban, mely azt a sorozatot érte, melybe be volt osztva». Maga a sorozat akkor még nem jelent meg (csak 1840-ben, mint a Mémoires XIV. kötetének 2-ik része, míg az első rész címlapján pláne 1845 a megjelenési év!), de módjában volt néhány különnyomatot csináltatnia s azokból kettőt mellékel, egyiket Hene abbé számára. Majd így folytatja: Azt remélem, hogy tanulmányom érdekelni fogja Nmságodat és Hene abbé urat, mivel arra szántam, hogy felhívjam a régészek figyelmét a nagyszámú Mithras-domborműre, melyeket Erdélyben fedeztek fel s amelyeket jelentős és ritka (sajátos) voltukért részletesebben megvilágítandóknak ítéltam, mint Köppen és Hammer urak teszik. Szívbeli kötelességemnek tartom leróni ezt a fontos adósságot azzal az országgal szemben, ahonnan — hála érte Nmságod végtelenül lekötelező kegyességének — minden évben érdekes közléseket kaptam és kapok s bocsássam meg, hogy az első rész egyik jegyzetében ennek a hálámnak kifejezést adok. (A köszönet meg is van a XIV. köt. 2. rész 95. lapján, 4. jzt.-ben.)

Ugyanakkor csatol egy prospektust a Venus-kultusz emlékeiről szóló munkájáról, melyből két füzet már meg is jelent. «Nagyon sajnálom, hogy Nmságodnak csak a bevezetést és néhány táblát nyújthatok át e művemből. Sajnos, nagy számmal vannak olyan tárgyú részletek, magyarázatok és képek, melyek nem engedik meg, hogy a szerző hölgynek ajánlhassa. Mindenesetre boldog volnék, ha Nmságod figyelmére méltatná a bevezetést, melyben semmi sincs, mely a legszűziesebb szemet vagy fület sérthetné... Még boldogabb volnék, ha ez a bevezetés növelhetné Nmságodnak régészeti munkásságom iránt tanusított jóindulatú érdeklődését.» — Azután a levél bevezetésében említett rajzokon ábrázolt emlékekre nézve kér felvilágosításokat, mert azokat nem egészen érti, végül Jósikáné fiáról kér emléket.

Hat nap híján újabb három esztendő telt el a következő levélig, mely ugyancsak Párisból, 1841 febr. 6-ról van keltezve. Ismét köszönettel kezd. Kiténik, hogy Jósikáné 1840 március 20-áról levelet és újabb rajzokat küldött neki, melyeket aug. 11-én kapott meg Lajard. De lehetetlenség volt hamarabb válaszolnia, mert az Akadémia megbízta az örökös titkár teendőinek ideiglenes ellátásával, amely legfeljebb 4—5 hétre tervezett megbízás dec. 23-ig tartott; januárus 3-án meghalt nevelőapja s ezzel a bajok és gondok tömege zúdult rá.

Azután áttér a rajzok, illetve az emlékek megbeszélésére. Majd: «Nmságodnak a parasztnak és munkásoknak az Erdély földjéből kikerülő emlékek megmaradását veszélyeztető magatartására vonatkozó közlései növelik a már megkapott dombormű-rajzok értékét, de egyúttal csökkentik reményemet,

hogy gyűjteményem az egykori Dacia földjében fennmaradt Mithra- emlékek újabb rajzaival gazdagodik. A véletlen, mely a régészeknek rendszeren segíteni szokott, mindenesetre segíthet még» s erre az esetre merem magam Exciád jóakarató megemlékezésébe ajánlani. — Az előadottakból az tűnik ki, hogy a várhelyiek már akkor gyakorolták azt a legújabb időkig divatos szokást, hogy a legszebb márványemlékekből — meszet égettek. Mellékeli azt a két jelentést, melyet 1840-ben terjesztett az Akadémia elé s egyúttal jelenti, hogy Michaux urat felrendelte az Institut palotájába s átadta neki azt a kétféle fenyőmagvat, amit Jósikáné küldött számára. Megnyugtatja egyúttal, hogy «ez a botanikus tele van étellel és épen úton van», ámbár a bécsi mende-monda szerint meghalt.

Most aztán jön egy részlet, mely az akkori levelezés biztonságára vet, nem épen kedvező fényt: «Nmságod 1840 márc. 28-ig nem kapta meg febr. 2-án írt levelemet, melyet az ausztriai nagykövetség közvetítésével küldtem s amely válasz volt 1839 szept. 21-én és dec 18-án írt kegyes leveleire. Az első október végén érkezett meg, a második 1840 febr. 16 án . . . Volt szerencsém írnom Exciádnak 1840 ápr. 20-án is ; ezt Regaldi úr által küldtem el, egy rendkívül ügyes olasz költővel és rögtönzővel, akit voltam bátor Nmságod pártfogásába ajánlani s akinek itt óriási sikerei voltak.

Időrendben következik egy fogalmazvány-töredék, melyet gróf Csáky Rozália sajátkezűleg írt, válaszul az előző levélre. A keltezés «Clausenbourg», 1841 április 12 ; a levél magyar fordításban így szól: «Uram ! Meseszerűen hangzik : hat hétre megkaptam a csomagot, melyet szíves volt Párisból küldeni nekem. A mult évi febr. 20-iki még mindig úton van ; bizonyára Regaldi poéta is ! Ezután tehát Dietrichstein grófhhoz kell fordulnom (akikkel megismerkedtem és több kellemes estét töltöttem velük a mi jó Jacquin-ünknél) mindannyiszor, mikor szerencsés leszek olyan emléket találnom, mely Önt érdekli». Megköszöni az újabb küldeményt, majd folytatja : «Az értekezéseket több hazámfia olvasta, mert a két domború művet magyarázatokkal — nagy elégtételekre — már árulja egyik itteni könyvkereskedő. (Nyilván másolatokról van szó ! B. Á.) Reméljük, hogy megjelenése után látni fogjuk az Ön — a Mithras-kultuszról szóló — tanulmányát . . . Rorment és Schweiger uraknak nincs meg még a Venus négy utolsó füzet (ezek valószínűleg előfizetők voltak, B. Á.) . . . A két füzet, mely nekünk megvan, férjem könyvtárának dísze. Magyar lapjainkban hirdetést akarok közzétenni úgy ezekről az értekezésekről, mint az egész munkáról, nem kételkedvén, hogy érdeme szerint fogják méltányolni az ilyen munkásságot. Legyen tehát nyugodt, hogy nem szűnök meg az ezen emlékekre vonatkozó kutatásban s nagy örömmel . . .

Több nincs s egyes mondatok egyébként sem teljeseek. De ennek a nagyszerű magyar mágnásasszonynak tevékeny szellemét ennyi is pompásan szemlélteti.

Lajard következő s a most felfedezett sorozatban utolsó, levele 1843 május 8-án, Párisból kelt. Válasz Jósikánénak az előző év július végén kelt levelére, melyet gróf Dietrichstein Móric útján juttatott el hozzá egy Mithras-relief képével együtt. A válasz azért késett olyan sokáig, mert még aznap néhány hónapos útra kelt, s ősz végén visszatérve «Franciaország középkori irodalomtörténete» folytatásának «nyomasztó feladata» várt reá. Emiatt csak most készült el egy munkája, melyet gróf Dietrichstein közvetítésével küld meg. A munka egy franciaországi Mithras-emlékről szól s annak jelentőségét és az erdélyiekkel való kapcsolatát fejtegeti. — Megtudjuk, hogy Jósikáné révén felkeresték gróf Bánffy és felesége, akiknek távozását Lajard és felesége

magyon sajnálják, mert «nagy ürt hagytak nálunk». Remélik, hogy Jósikáné — ígérete szerint — szintén elmegy Párisba és felkeresi őket. Végül megismétli Jósikáné fiáról való korlátlan jó véleményét.

* * *

Több levélről nem tudunk s fájdalom nem ismerjük — az említett egyetlen fogalmazvány-töredéken kívül — Csáky Rozáliának Lajardhoz írt leveleit. De az, amit ezek a megmaradt levelek mutatnak, épen elegendő ahhoz, hogy ezt a kiváló magyar asszonyt nagyobbnak tüntesse fel annál is, amilyenek eddig ismertük. Imponáló az a kitartás, mellyel a tudomány érdekeit szolgálja s amellyel a maga botanikai céljaira összeköttetéseket keres és talál. Kedvezően jellemzi a gázvilágítás kérdésében való kitartása. Magyar nemzeti szempontból pedig fontos tény a magyar-francia kapcsolatokra vonatkozó adatai e leveleknek. Végül nem egészen érdektelenek a száz év előtti levelezés útjai-módjai, az osztrák slendriánság, mely az erdélyi kormányzónénak szóló küldeményre sem tud — vagy nem akar? — vigyázni s az a szemérmesség, mely miatt Lajard szigorúan tudományos munkáját sem küldi meg, mert annak tartalma és képei nem olyanok, hogy hölgynek lehetne felajánlani. Jellemző az is, hogy még Franciaországban is a botanikusból régész lesz, aki ugyanakkor középkori irodalomtörténetet kénytelen írni s ezért elhanyagolni szaktanulmányait. Mindezek és még számos apró részlet, méltán tarthatnak számot azok érdeklődésére, akiknek a mult iránt általában s a magyarság nyugati kapcsolatai iránt különösen, — érzékük van. Mert mindezek azt mutatják, hogy ez a letiport, megcsúfolt nemzet nemcsak karddal, vitézséggel, hanem tudással, megértéssel, munkával is jeles szolgálatokat tett a nyugati kultúrának. Mindig önzetlenül, mindig becsülettel. Sok-sok bizonyítéka van ennek s a most ismertett levelek újabb tanúságtevők. Ez a legnagyobb értékük.

Buday Árpád.